

T A R İ X

İSMAYIL HACIYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA TÖRƏDİLƏN SİYASİ REPRESSİYALAR

Repressiyalar, onların meydana gəlməsi, dövlət siyasətinə çevrilməsi, xalqların həyatına gətirdiyi faciələr və onların ağır nəticələrini dərinlən öyrənmək və hərtərəfli araşdırmaq tədqiqatçıları həmişə düşündürmüşdür. Tarixə nəzər salsaq görərik ki, əgər bu repressiyalar başqa ölkələrdə adətən inqilabi çevrilişlərdən sonra baş verirdisə, keçmiş SSRİ-də bu proses inqilabdan çox sonrakı, nisbətən əminamanlıq hökm sürən illərə təsadüf edir. Bu baxımdan SSRİ-də otuzuncu illərin repressiyaları, günahsız insanların fəlakətə düşər olduğu dövr kimi təkcə SSRİ xalqlarının həyatına deyil, bizim xalqın da taleyinə tariximizin qara səhifələri kimi yazılmalıdır.

Mötəbər materiallara əsaslanaraq deyə bilərik ki, yalnız 1939-cu ildə həbs düşərgələrində, koloniyalarda, həbsxanalarda 2 milyondan artıq siyasi məhbus əzab çəkmiş, onların 525 min nəfəri həbs yerlərində həlak olmuş və böyük bir qismi güllələnmişdir.¹

Dünyada özünü ən demokratik, ən humanist cəmiyyət kimi təbliğ edən SSRİ deyilən ölkədə hər an insan haqları və azadlıqları pozulur, vətəndaşları ilə qeyri-insani şəkildə rəftar edilirdi. Bütün ölkədə, o cümlədən Azərbaycanda avtoritar rejiminin öz müstəqil fikri və sərbəst düşüncəsi olan vətəndaşlara qarşı düşmən obrazı yaradılır və onlara qarşı kütləvi repressiyalar təşkil edilirdi.

«Xalqı xalq düşmənlərindən təmizləmə prosesi»nin ilk təməl daşı 1920-ci il aprel ayının 28-də Azərbaycanda qoyuldu. Sovet hakimiyyətinin düşmənləri adı ilə barmaqla göstərilən Azərbaycanın bütün sahələrində ən layiqli oğul və qızları repressiya deyilən dəhşətli bir ölüm kabusunu başlarında gəzdirməli oldular. Bu ölüm kabusu təkcə ziyalılarımızı yox, zaman-zaman torpaqlarımızı da məhv etdi, parçaladı, xalqın milli sərvətini talan etdi. Neft kimi qiymətli sərvətimizi daşıyıb apardı. Təkcə, 1920-1924-cü illər ərzində Azərbaycandan daşınan neftin dəyəri 2,3 milyard dollar təşkil edirdi. Ağsaqqal ata-babalarımıza «xalq düşməni», «satqın», «sosializm düşməni», «kolxoz quruluşunun düşməni» və b. bu kimi tükürpərdici adlar verildilər. 1920, 1930, 1937-ci illərin əsas metodlarından biri dəhşətli terror və həbslər idi. Xalq

qorxudulur, çəş-baş salınırdı. Bu isə bütün xalqın məənəviyyatının yox olmasına gətirib çıxarırdı. Millətin ləyaqəti daima təhqir edilir, alçaldılırdı. Repressiya illərində həbs olunmuş adamların taleyi buna canlı sübutdur.

Xalqın ən yaxşı oğullarına divan tutulmasında Y.Sumbatov-Topuridze, R.Markaryan, X.Qriqoryan, S.Yemelyanov, T.Borşov, Qalstyan, Ohanesyan, Avanesyan, Mailyan kimi Azərbaycanın qəddar düşmənləri xüsusi cəsarətlilik göstərirdilər. Bu illərdə azərbaycanlılar prokurorluğa, başqa istintaq orqanlarına demək olar ki, yaxın buraxılmırdılar. Azərbaycandakı 51 rayondan 31-də Xalq Daxili İşlər Komissarlığı rayon bölməsinin başında ermənilər dururdular. Astara dairəsində Arakelov, Astraxanbazarda (indiki Cəlilabad) Comardyan, Zəngilanda Zərgəryan, Samuxda Petrosyan, Masallıda Avanesov, Lənkəranda Movsesyan, Tovatov, Naxçıvanda Akopyan, Ağacanyan, Akopov, Orbelyan, Seyranov, Zakyan, Parseqov, İonesyan, Şıxanyan və b. başçılıq edirdilər.² İstintaq orqanlarında işləyən 60 müstəntiqdən yalnız 4-ü azərbaycanlı idi.³

Xain və məkrli ermənilər Azərbaycanda burjua millətçilərini, pantürkistləri «terror akt»lərinin təşkilatçılarını, ziyankarları, təmayülçüləri, «xalq düşmənləri»ni tapır, onlara qarşı dəhşətli və çirkin, saxta və uydurma işlər hazırlayırdılar. Onlar ayrı-ayrı idarələrdə, təşkilatlarda, yeni yaranan kolxozlarda «əksinqilabçı və «təxribatçı casus» özəkləri, kəndlilər arasında «üsyancı» dəstələr «aşkar» edirdilər. Həmin adamlar uzun müddətə həbs olunur, Sibirə, Qazaxıstana sürgün olunur, yaxud güllələnirdilər. Təkcə, 1937-ci ildə Azərbaycanda «xalq düşməni» kimi 29 min nəfər güllələnmiş və ya sürgün edilmiş, 3 mindən artıq kəndli məhv edilmiş, 100 mindən artıq adam etaplarla həbs düşərgələrinə göndərilmişdi.⁴ Saxtalaşdırma və qanunsuzluq nəticəsində 300 nəfərdən artıq rəhbər partiya və sovet işçisi, o cümlədən 32 rayon partiya komitəsi katibi, 28 rayon icraiyyə komitəsi sədri, 18 xalq komissarı və onların müavinləri, 66 mühəndis, Qızıl Ordu və Hərbi Dəniz Donanmasının 88 komandiri və siyasi işçisi, 8 professor və bir çox başqa viedanlı və namuslu adamlar həbs olunaraq ya uzun müddətə azadlıqdan, ya da həyatdan həmişəlik məhrum edilmişdilər.⁵ Repressiyaya məruz qalanların sayı ailə üzvləri ilə bərabər 200 mindən çox idi. 1937-1938-ci illərdə 681692 nəfər ölüm cəzasına məhkum edilmişdi. Məhv edilənlərdən 1937-ci ildə 3837, 1938-ci ildə 5625 nəfəri NKVD işçiləri olmuşlar.⁶ Rəsmi məlumata görə repressiya illərində Azərbaycanda 50 mindən artıq adam güllələnmiş, 100 mindən çox insan Sibir və Qazaxıstana sürgün edilmişdir.⁷

Repressiya prosesi Naxçıvan Muxtar Respublikasından da yan keçməmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, burada da «xalq düşmənləri»ni ermənilərin əli ilə aradan götürürdülər. Məşhur şair Hüseyn Cavid, şair Əliqulu Qomküsar, Azərbaycan diviziyasının istedadlı komandirlərindən olan Qambay Vəzirov,

Cəmsid Naxçıvanski, Azərbaycan Fövqaladə Komissiyasının sədri Novruz Rizayev, Azərbaycan SSR Torpaq Komissarı Heydər Vəzirov, Azərbaycan K(b)P MK-nın kənd təsərrüfatı şöbəsinin müdiri Həsən Səfərov, Bakı şəhər Soveti sədrinin müavini Heydər Novruzov, yüzlarla partiya-sovet işçisi, dinc adamlar müxtəlif adlarla repressiya mexanizminin qurbanı oldu.

Sosializm quruculuğu irəlilədikcə sinfi mübarizənin guya kəskinləşdiyi haqqında Stalinin səhv müddəası ölkə daxilində yüz minlərlə günahsız adamların əsassız ittiham olunub məhv edilməsi üçün «nazəri əsas» oldu. Qolçomaqların bir sinif kimi ləğv edilməsi siyasəti kəndlərdə qolçomaq adı ilə minlərcə kəndlinin ailələri ilə birlikdə Naxçıvandan çox-çox uzaqlara sürgün edilməsi ilə nəticələndi. Kəndlilərin üzərinə qoyulan ağır vergilər, onların gecə-gündüz əziyyətlərə qatlaşaraq ağır şəraitdə işləməsi hökumətə qarşı narazılığı artırırdı. 1930-cu ilin əvvəllərində Azərbaycanın demək olar ki, bütün mahallarında hökumətin özbaşınalıqına qarşı üsyanlar başlandı. Naxçıvan Muxtar Respublikasında da belə üsyanlar baş vermişdi. Üsyan Şahbuz, Əbrəqunus, Baş-Noraşen və b. yerləri əhatə edirdi.

1930-cu ilin yanvar ayında Azərbaycan Baş Siyasi İdarəsi Naxçıvan Dairə şöbəsinə və 41-ci Naxçıvan sərhəd dəstəsinə Naxçıvan diyarındakı antisovet və cinayətkar ünsürləri aradan götürməyi tapşırırmışdı.⁸ Bu əmrə müvafiq olaraq 1930-cu il fevral ayının 8-də Azərbaycan Baş Siyasi İdarəsinin Naxçıvan dairə şöbəsinin əməkdaşı sərhəd dəstəsinin iki əsgəriylə Keçili kəndində «antisovet və bandit ünsürlərinin» aradan götürülməsi üçün əməliyyat keçirmişdilər. Onlar həbs edilmiş adamları Keçili kəndindən Naxçıvana apararkən yerli əhali tutulmuş adamları həbsdən azad etmişdilər. Bundan sonra Paşa Sultanov və Qasımli Dünyamalıyevin başçılıq etdiyi dəstələr Keçilidə üsyan qaldırdılar. Üsyan dalğası tədricən Keçili kəndindən Badamlı, Cəhri, Sələsüz, Tırkeş, Nəhəcir, Milax və digər kəndlərə də keçdi. Bütün üsyançılar birləşərək Əbrəqunus, Camaldın və digər kəndləri də ələ keçirdilər. Həmin vaxt üçyançı dəstədə 200-ə qədər igid adam var idi.

Xüsusi səhra qoşun hissələrinin köməyi ilə Keçili və digər üsyançı dəstələr ləğv edildi. Üsyan iştirakçılarından 100 nəfər öldürüldü, qalanları isə həbs edildi. Dağlara çəkilən kiçik bir dəstə isə 1932-ci ilin aprelində də mübarizə apardı. Milax kəndlilərindən isə 12 nəfəri güllələnmiş, 7 nəfəri isə 10 il həbs cəzası almışdır.⁹ «Milax işi» və «Keçili işi»ni Azərbaycan BSI-nin operativ müvakkili A.Orbelyan tərəfindən uydurulmuş, saxtalaşdırılmış, nəticədə onlarla günahsız adam qanunsuz güllələnmişdir.

Rəsmi dairələr üsyançıların hamısını «bandit», «silahlı qolçomaq dəstələri» adlandıraraq onları qan içində boğmuş, fəal üzvlərini isə «harbi əsir» adı ilə DSI-nin fəvqaladə üçlüklərin sərəncamına vermişlər. Bunları 1930-cu il sentyabrın 22-dən oktyabrın 12-dək fəaliyyətdə olan Naxçıvan MSSR üzrə

fəvqəladə üçlüyün protokolları bir daha təsdiqləyir.¹⁰ Üçlüyün sədri İbrahim Tağıyev, üzvləri isə 41-ci Naxçıvan sərhəd dəstəsinin rəisi Nikişev və Azərbaycan DSI-nin Naxçıvan Vilayət şöbəsinin rəisi Yaqubov idilər. Üçlüyün bütün iclaslarında Naxçıvan XKS sədri Vəlibəyov, Qəzənfər Musabəyov və Ağahüseyn Rəsulzadə iştirak edirdilər. Həmin üçlük 23 nəfərin güllələnməsi haqqında hökm çıxarmışdır.¹¹

1930-cu ilin əvvəllərində Azərbaycanın demək olar ki, bütün məhəllələrində hökumətin törətdiyi özbaşınalıqın əleyhinə üsyanlar qalxdı. Rəsmi tariximizdə kəndlilərin bu üsyanlarına cürbəcür nalayiq adlar verdilər, amma həqiqətdə bunların əksəriyyəti kəndlilərin haqlı tələblərindən doğan narazılıq hərəkəti idi.

Rəsmi dairələr üsyançıların hamısına divan tutur və onlardan sağ qalanları isə Fəvqəladə Üçlüklərin səərəcamına verirdi. Bu Üçlüklərin fəaliyyəti isə əksərən ölüm hökmləri çıxarmaqdan ibarət idi.

Naxçıvan MSSR üzrə Fəvqəladə Üçlük təkcə 1930-cu il sentyabrın 22-dən oktyabrın 12-dək aşağıdakı qərarları çıxarmışdır.

1. Keçili kəndi üzrə 7 nəfərin, Şahbuz kəndi üzrə 5 nəfərin əmlakları müsadirə edilməklə güllələnsin (22 sentyabr 1930-cu il).
2. Naxçıvan şəhəri üzrə 4 nəfərin, Şahbuz kəndi üzrə 2 nəfərin əmlakları müsadirə edilməklə güllələnsin, Naxçıvan şəhəri üzrə 1 nəfərə 3 il həbs cəzası verilsin (24 sentyabr 1930-cu il).
3. Əbrəqunus kəndi üzrə 6 nəfərin əmlakı müsadirə olunmaqla güllələnsin (26 sentyabr 1930-cu il), Naxçıvan şəhəri üzrə 14 nəfər güllələnsin, 7 nəfərə isə müxtəlif müddətlərə həbs cəzası verilsin (29 sentyabr 1930-cu il).

30-cu illərdə Naxçıvan MSSR-də repressiyaya məruz qalanların sayı artır, şübhəli şəxslər Sovet hakimiyyəti orqanları tərəfindən səsvermə hüquqlarından məhrum edilirdilər. Bu şəxslər yerli və mərkəzi orqanlara seçib-seçilmək hüququndan məhrum edilir, sonrakı mərhələdə isə onlar digər hüquqlardan da məhrum edilərək qolçomaq siyahısına salınır, ya məhkum edilir, ya da sürgün olunurdular.

1934-cü ildə Şərur rayonunun Xanlıqlar sovetliyi üzrə 74 nəfər, Axurada 9 nəfər, Yayıda 31 nəfər, Dərvişlərdə 18 nəfər, Dəmirçidə 76 nəfər səsdən məhrum edilmişdilər. 1935-ci ildə isə rayon üzrə bu 673 nəfərə çatır.¹² Həmin ildə Şərur rayonunda 167 nəfər qolçomaq siyahısına daxil edilmişdi.¹³

Naxçıvan MSSR üzrə fəvqəladə üçlüklə yanaşı, Gəncə mahal fəvqəladə üçlüyü də Naxçıvan əhalisinə qarşı hökmlər çıxarmışdır. Həmin üçlüyün 1931-ci il 5 mart tarixli qərarı ilə Naxçıvan MSSR-dən 55 nəfər haqqında qərar çıxarılmışdır. Bunlardan 9 nəfəri güllələnməyə məhkum edilmiş, 22 nəfər müxtəlif müddətlərə həbs cəzası almış, 24 nəfər isə ailələri ilə Qazaxıstana və Sibirə

sürgünə göndərilmişdir.¹⁴

Naxçıvan MSSR-dən insanların müxtəlif yerlərə sürgün edilməsi əsasən 30-cu illərin ortalarından başlayıb. 1937-ci ildə daha çox ailə sürgünə məruz qalıb. 30-40-cı illərdə Naxçıvan MSSR-in Ordubad rayonundan 67 ailə, Culfa rayonundan 107 ailə, Şahbuz rayonundan 47 ailə, Nəraşen rayonundan (indiki Şərur və Sədərək ərazilərindən) 110 ailə, Naxçıvan rayonu və Naxçıvan şəhərindən 178 ailə (cəmi 509 ailə) Qazaxıstan və Sibiro sürgün olunmuşlar.¹⁵ Tədqiqatçı-polkovnik S.Sadiqov apardığı araşdırmalara əsaslanaraq qeyd edir ki, təkcə indiki Şərur və Sədərək rayonlarından sürgün olunan ailələrin sayı 550-dən çox olmuşdur.¹⁶ Ümumiyyətlə, Naxçıvan MSSR-dən 957 ailə sürgün olunmuşdur.¹⁷ Bu adamların sürgün həyatı, acı taleləri həmin hadisələrin bilavasitə iştirakçısı olmuş şair Cavad Cavadlının «Sürgün» əsərində və başqa məqalələrində hərtərəfli verilmişdir.¹⁸

1937-ci il avqustun 5-dən 15-dək Naxçıvan Muxtar Respublikasında NKVD orqanları tərəfindən antisovet elementlərin aradan götürülməsi üçün xüsusi əməliyyat keçirilmiş və nəticədə 9559 nəfər tutulmuşdur. Tutululardan bəziləri güllələnmiş, bir qismi mühakimə olunmuş, digərləri isə sürgünə göndərilmişdir.

Siyasi mühacirət 20-30-cu illər tariximizin mühüm səhifələrindəndir. Bu illərdə minlərlə adam siyasi motivlər, müxtəlif səbəblər üzündən xaricə getməyə məcbur olmuşdu. 1930-cu ilin mart ayında həmkəndlilərinin kütləvi şəkildə amansızcasına güllələnməsinin canlı şahidi olan Şahbuz rayonunun Keçili kəndinin 19 nəfər sakini İrana mühacirət etmişdir. Belə mühacirətlər başqa kəndlərdə də olmuşdur.

Göründüyü kimi, repressiyanı həyata keçirmək üçün tətbiq olunan müxtəlif formalar – güllələnmələr, kütləvi həbslər, sürgünlər, qolçamaq siyahısına daxil etmələr, səs hüquqlarından məhrum etmələr, mühacirətə getmək və b. – əhalidə kütləvi qorxu hissi yaratmış, inamsızlıq doğurmuş və insanların mənəviyyətinə pis təsir etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. «Вопросы истории» jurnalı, 1991, № 4-5, s.161.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. c.6, Bakı, 2000, s. 385-386.
3. Qaffarov T. Azərbaycan tarixi (1920-1991). Bakı, 1999, s. 77.
4. «Azərbaycan» qəzeti, 2003, 10 aprel.
5. Аскеров-Кенгерлинский А. Трагедия Азербайджана. «Хəzər» jurnalı, 1990, № 3, s.19.
6. «Azərbaycan» qəzeti, 2003, 10 aprel.
7. «Xalq qəzeti», 2000, 30 dekabr.
8. Naxçıvan MR MDA, f. 314, siy. 1, iş 44, var. 16.

9. Zeynalovlu S. Tarixin qan yaddası. Bakı, 2001, s. 34-35.
10. Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Mərkəzi Dövlət Arxivi, f. 1, siy. 1, iş 613, var. 76.
11. Naxçıvan MR- MDA, f. 314, siy. 1, iş 101, var. 61, 63, 68; iş 81, var. 16, 18.
12. Yenə orada, f. 40, siy. 3, iş 3, var. 28-33, 59-77.
13. Yenə orada, var. 82-85.
14. «Şərq qapısı» qəzeti, 1991, 10 yanvar.
15. Zeynalovlu S. Göstərilən əsəri, s. 306-356.
16. Yenə orada, s. 356.
17. Yenə orada, s. 299.
18. Bax: C.Cavadlı. Sürgün. Bakı 1996; yenə onun. Qazaxıstana sürgün edilmiş müləllimlər. «Azərbaycan müləllimi» qəzeti, 1991, 7, 9 avqust.

Исмаил Гаджиев

ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕПРЕССИИ В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ

В статье описываются репрессивные процессы и их тяжелые последствия, трагедии в Нахчыванской Автономной Республике в 20-30-е гг. прошлого столетия. Обосновываясь на архивных материалах, фактах демонстрируются, что в бывшем Советском Союзе, а также в Азербайджане и в его неотделимой части Нахчыванской Автономной Республике органы власти и армяне, пролезшие в эти органы, используя самые дикие методы застреляли, арестовали, выслали, лишили от права голоса азербайджанцев и вынудили их покинуть родину как переселенцев. Все это оказывало отрицательное влияние на жизнь, деятельность и моральное состояние нахчыванцев.